

Άγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος
«παιδαγωγός» τοῦ Φραγκίσκου τῆς Ἀσίζης

τοῦ *Pietro Messa* *

Ὁ Φραγκίσκος τῆς Ἀσίζης ἔχει γίνει ἀντικείμενο ἀναρίθμητων μελετῶν, πού ἐκτείνονται ἀπό τή φιλολογία στή θεολογία, ἀπό τήν εἰκονογραφία στήν προσωπικότητα του, ἀπό τά ἀρχαῖα ἀγιολογικά κείμενα μέχρι καί τίς ἀσθένειές του¹. Σέ αὐτό τό εὐρύ πεδίο ἐρευνητικῶν ἐργασιῶν, μερικές φορές φαίνεται ξεκάθαρα ὅτι δέν ὑπάρχει πιά τίποτα νά πει κανείς καί ὅτι ἴσως θά ἦταν καλύτερο νά σταματήσει αὐτές τίς ἐξονυχιστικές ἀναλύσεις τῶν περιστατικῶν τῆς ζωῆς του. Παραμένουν, ἐντούτοις, κάποια πεδία ἐμβάθυνσης πού χρήζουν περαιτέρω ἔρευνας, γιά νά μην ποῦμε ὅτι εἶναι σχεδόν ἀνεξερευνήτα. Ἐνα ἀπό αὐτά εἶναι ἡ πνευματική ὠρίμανση τοῦ Φραγκίσκου καί, σέ συνάρτηση μέ αὐτή, ὁ ρόλος πού διαδραμάτισε ἡ θεία λειτουργία.

1. Ἡ σημασία τῆς θείας λειτουργίας στήν καλλιέργεια τοῦ Φραγκίσκου

Ὁ *Jacques Dalarun*, στό τέλος ἑνός βιβλίου του σχετικοῦ μέ τόν ρόλο τῶν γυναικῶν στή ζωή καί στίς βιογραφίες τοῦ ἀγίου Φραγκίσκου, κατέστησε σαφές ὅτι στήν καλλιέργειά του ἔχουν συμβάλλει ποικίλα στοιχεῖα, σᾶν νά ἐπρόκειτο γιά πολιτιστικές διαστρωματώσεις². Ὁ *Giovanni Miccoli*, στό ἐπίμετρο [*Postfazione*] τῆς μελέτης αὐτῆς, ἐγκωμίασε αὐτό ἀκριβῶς τό συμπέρασμα³. Πράγματι, ὁ *Dalarun* διακρίνει στήν πνευματική ὠρίμανση τοῦ Φραγκίσκου μιᾶ συγκεκριμένη περίοδο πού ὀρίζεται ὡς *ἰπποτική ἰδεολογία* – ἡ ὁποία μεταβλήθηκε, μετά τή μεταστροφή του, σέ *ἀριστοκρατική κουλτούρα* -, τήν ἀνακάλυψη τοῦ *Εὐαγγελίου* ὡς *τρόπου ζωῆς* [*forma vitae*] καί, τέλος, τό *πατερικό στοιχεῖο*. Τέτοια συμπεράσματα ἐπανέλαβαν καί διεύρυναν ἄλλοι ἐρευνητές, διακρίνοντας κατ'ἀρχάς τήν κουλτούρα τοῦ γιοῦ τοῦ Πέτρου ἀπό τό Μπερναρντόνε [*Pietro di Bernardone*], τουτέστιν ἑνός πλούσιου ἐμπόρου πού ἐπιθυμοῦσε νά ἀνέλθει

* Μετάφραση ἀπό τά ἰταλικά *Παναγιώτης Γκέκας* (Σεπτέμβριος 2007) - pgkekas@hotmail.com.

¹ Ἡ ἀφορώσα στόν Φραγκίσκο τῆς Ἀσίζης βιβλιογραφική παραγωγή, συλλέγεται ἐτησίως, ἔχοντας ὡς ἀφετηρία τίς δημοσιεύσεις πού ἐμφανίστηκαν τό 1929, στήν *Bibliographia franciscana*, πού ἐπιμελεῖται τό Ἰνστιτούτο Ἰστορίας τῶν Καπουτσίνων τῆς Ρώμης [*Istituto Storico dei Cappuccini di Roma*].

² J. DALARUN, *Francesco: un passaggio. Donna e donne negli scritti e nelle leggende di Francesco d'Assisi*, postfazione di G. Miccoli (I libri di Viella, 2), Roma 1994.

³ G. MICCOLI, *Postfazione*, στό J. DALARUN, *Francesco: un passaggio*, 183-198.

στήν ανώτατη κοινωνική βαθμίδα τῆς ἀριστοκρατίας⁴, καί, κυρίως, τή σημασία τῆς θείας λειτουργίας στήν πορεία τῆς ζωῆς του⁵.

Αὐτή ἀκριβῶς ἡ προσοχή στή λειτουργική ἄποψη, ἔστρεψε τούς προβολείς σ' ἓναν κώδικα πού φυλάσσεται στό Πρωτομοναστήρι τῆς Ἁγίας Κλάρας τῆς Ἀσίζης, ἀνάμεσα στά λείψανα, καί εἶναι γνωστός ὡς *Εὐχολόγιο τοῦ ἁγίου Φραγκίσκου* [*Breviarium sancti Francisci*]. πρόκειται γιά ἓνα σύνθετο χειρόγραφο πού περιέχει ἓνα κανονικό εὐχολόγιο, ἓνα ἑορτολόγιο, τό ὕμνολόγιο, τήν ἐξόδιο ἀκολουθία καί τήν ἀκολουθία τῆς Παρθένου Μαρίας, τό ψαλτήριο καί, τέλος, ἓνα Εὐαγγελιστάριο⁶. Τό πρῶτο καί τό τελευταῖο ἀπό τά δύο βιβλία μνημονεύονται κατά τρόπο ρητό στή γραπτή ἀφιέρωση πού βρίσκεται στό φύλλο (*follio verso*) τοῦ πρώτου προστατευτικοῦ ἐσωφύλλου, ἔργο τοῦ φραγκισκανοῦ ἀδελφοῦ Λέοντα (*fra Leone*), συντρόφου τοῦ Ἁγίου. Πράγματι, μέσω αὐτοῦ τοῦ ὑπομνήματος, ὁ ἀδελφός Λέων ἠθέλε νά θυμίσει ὅτι τόσο τό Εὐχολόγιο ὅσο τό Εὐαγγελιστάριο χρησιμοποιοῦνταν ἀπό τόν ἴδιο τόν ἅγιο Φραγκίσκο⁷.

Ἄν, ὅπως ἔχει ἀναγνωρίσει γιά παράδειγμα ὁ *Raoul Manselli*, ἡ πνευματική καλλιέργεια τοῦ Φραγκίσκου αὐξανόταν μετά τή μεταστροφή του χάρις στήν θεία λειτουργία, τό συγκεκριμένο χειρόγραφο διαδραμάτισε στό γεγονός αὐτό ἓναν ὄχι δευτερεύοντα ρόλο. Ἐπιπλέον, εἶναι σημαντικό νά θυμίσουμε ὅτι τά κύρια γραπτά τοῦ Ἁγίου, συμπεριλαμβανομένων τῶν αὐτογράφων πού διατηροῦνται ὡς σήμερα, συντάχθηκαν ἀκριβῶς αὐτήν τήν περίοδο, κι ἔτσι ἐπηρεάστηκαν, τό δίχως ἄλλο, ἀπό μιᾶ θεολογική κατάρτιση, στοιχειώδη ἔστω, πού ἀφομοιώθηκε διαμέσου τῆς θείας λειτουργίας. Συνεπῶς, τά κείμενα πού βρίσκονται σέ αὐτόν τόν κώδικα εἶναι πολύ σημαντικά γιά νά γίνει κατανοητή ἡ διαμόρφωση τῆς σκέψης τοῦ Φραγκίσκου, καί ἐκεῖνοι πού θέλουν νά κατανοήσουν τήν πνευματική του ἐμπειρία, δέν μποροῦν νά τά παραβλέψουν.

2. Τά λειτουργικά κείμενα τῶν πατέρων στή Δύση καί τήν Ἀνατολή

Σέ αὐτόν τόν κώδικα, πού παραπέμπει στό μεταρρυθμισμένο ἀπό τόν πάπα Ἰννοκέντιο Γ' *Εὐχολόγιο* τῆς παπικῆς κουρίας, τό μεγαλύτερο μέρος τῶν κειμένων

⁴ P. MESSA, *Francesco d'Assisi: dai sogni di grandezza alla grandezza di un sogno*, «Frate Francesco» 71 (2005), 57-89, ὅπου καί οἱ σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές.

⁵ P. MESSA, *Le fonti patristiche negli scritti di Francesco di Assisi*, prefazione di G. Miccoli, Assisi 1999, 2006². P. MESSA, *Le feste liturgiche di Maria Vergine e l'esperienza spirituale di Francesco e Chiara d'Assisi*, στό *La vergine Maria nella teologia e nella spiritualità francescana*. Incontri di spiritualità francescana (La Verna, 17-23 agosto 2004), Assisi 2005, 9-26.

⁶ P. MESSA, *Un testimone dell'evoluzione liturgica della fraternitas francescana primitiva: il Breviarium sancti Francisci*, στό *Revirescunt Chartae, codices documenta textus: miscellanea in honorem fr. Caesaris Cenci, OFM*, A. Cacciotti – P. Sella (ἐπιμ.), I-II (Medioevo, 5), Romae 2002, 5-141

⁷ A. BARTOLI LANGELI, *Gli autografi di frate Francesco e di frate Leone* (Corpus Christianorum -Autographa Medii Aevi, 5), Turnhout 2000, 83.

ἀποτελοῦν γραπτά τῶν Πατέρων, πού παρατίθενται ὡς ἀναγνώσματα γιά τήν ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου· τό κύριο χαρακτηριστικό τοῦ ὄρθρου, εἶναι νά προσφέρει γιά διαλογισμό κείμενα πιά ἐκτενῆ ἀπό τίς ἄλλες ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου. Τά ἐν λόγῳ ἀναγνώσματα ἀποτελοῦν κυρίως βιβλικά, πατερικά ἢ ἀγιολογικά κείμενα, προέχοντα ρόλο ὅμως ἔχουν τά γραπτά πού ἀποδίδονται στούς Πατέρες⁸.

Ἐφόσον πρόκειται γιά τήν ἀκολουθία πού τελεῖται ἀπό τήν παπική κουρία, δέν ξενίζει τό γεγονός ὅτι οἱ Πατέρες πού ἀναφέρονται περισσότερο εἶναι οἱ λεγόμενοι Πατέρες τῆς Δύσης, πρωτίστως ὁ ἱ. Αὐγουστίνος καί ὁ Μέγας Γρηγόριος, ἀκολουθούμενοι σέ μικρότερη κλίμακα ἀπό τούς Ἀμβρόσιο Μεδιολάνων καί ἁγ. Ἰερώνυμο. Ἀπό τούς Πατέρες τῆς Ἀνατολῆς, ἐξέχουν οἱ ἀναφορές στόν Ἰωάννη Χρυσόστομο, πού ἐμμέσως ἢ ἀμέσως μνημονεύεται σέ δέκα διαφορετικές ἡμέρες τοῦ λειτουργικοῦ καιροῦ.

Πλῆι σέ αὐτές τίς ἄμεσες ἀναφορές, πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι τόν Ἰωάννη Χρυσόστομο γνῶριζαν καί εἶχαν χρησιμοποιήσει οἱ ἱ. Αὐγουστίνος, ἁγ. Ἰερώνυμος, Λέων ὁ Μέγας⁹ - συγγραφεῖς μέ ἔντονη παρουσία στό *Breviarium sancti Francisci* -, ὅποτε θά ἔπρεπε νά ἐξεταστεῖ προσεκτικά τό ἐνδεχόμενο νά ὑπάρχουν χωρία πού ἀποδίδονται στούς ἐν λόγῳ συγγραφεῖς, στό ἐσωτερικό τῶν ὁποίων βρίσκονται ἀναφορές ἢ ἐπιδράσεις τοῦ Ἁγίου τῆς Ἀνατολῆς. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, θά βρεθοῦμε μπροστά σέ παραδείγματα διακειμενικότητας καί ἔμμεσης διαδραστικότητας μεταξύ τῶν κειμένων. Ὡστόσο, κάτι τέτοιο θά μπορούσε νά ἐπαληθευτεῖ μόνο ἂν ὑπάρξει κάποια ὀλοκληρωμένη ἔκδοση τῶν περιεχομένων τοῦ *Εὐχολογίου* αὐτοῦ, μέ τήν πρόσθετη ἀνάδειξη τῶν διαφόρων πηγῶν πού περιέχουν τά ἐπιμέρους ἀποσπάσματα.

Μιά σημαντική πλευρά τοῦ ζητήματος, ἀποτελεῖ τό γεγονός ὅτι τά ἀναγνώσματα πού ἀποδίδονται στόν ἅγιο Ἰωάννη Χρυσόστομο ἔχουν τοποθετηθεῖ σέ σημαντικές ἡμέρες τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους: πράγματι, τρία ἀπό τά ἀναγνώσματα αὐτά συναντῶνται στίς Κυριακές τοῦ κανονικοῦ λειτουργικοῦ ἔτους (τή δέκατη ἔβδομη, τή δέκατη ὄγδοη καί τήν εἰκοστή δεύτερη), τέσσερα τήν Μεγάλη Τεσσαρακοστή (τήν δεύτερη, τρίτη καί τέταρτη Κυριακή, καθῶς καί τήν Τετάρτη μετά τήν δεύτερη Κυριακή τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς), καί τρία στίς μεγάλες ἑορτές τῶν ἁγίων, δηλαδή στίς 25 Ἰουλίου, ἑορτή τοῦ ἁγ. Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου, στίς 15 Αὐγούστου, γιά τήν ἀπόδοση τῆς ἑορτῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, καί στίς 29 Αὐγούστου, στή μνήμη τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου.

⁸ S. J. P. VAN DIJK, *The Ordinal of the Papal Court from Innocent III to Boniface VIII and Related Documents*, completed by J. Hazelden Walker (Spicilegium Friburgense, 22), Fribourg 1975.

⁹ S. J. VOICU, *Le prime traduzioni latine di Crisostomo*, in *Cristianesimo Latino e cultura Greca sino al sec. IV*. XXI Incontro di studiosi dell'antichità cristiana (Roma, 7-9 maggio 1992) (Studia Ephemeridis "Augustinianum", 42), Roma 1993, 397-415.

3. Ὁ Ψευδοχρυσόστομος

Ὅλα τὰ ἀποσπάσματα τοῦ *Breviarium sancti Francisci*, εἶναι στήν πραγματικότητα ἀποσπάσματα ἀπό κάποια ψευδεπίγραφα ἔργα τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, μέ ὅλη τήν πολυπλοκότητα τῶν 1500 καί πλέον ψευδοχρυσοστομικῶν ἔργων γιά τά ὁποῖα ἔχουμε πληροφορίες, καί σίγουρα δέν ἀποτελεῖ σκοπό τῆς παρούσας μελέτης νά ἀντιμετωπίσει αὐτήν τήν προβληματική, στήν ὁποία ἔχουν ἐμβαθύνει ρωμαλεοί ἐρευνητές, ὅπως ὁ *S. J. Voicu*¹⁰. Τό γεγονός αὐτό δέν πρέπει νά μᾶς ἐκπλήσει, ἂν θυμηθοῦμε ὅτι κατά τόν Μεσαίωνα - ἀλλά καί ἀργότερα, γιά πολλούς αἰῶνες -, ἀνάμεσα στά κριτήρια ἐπιλογῆς τῶν πατερικῶν ἀναγνωσμάτων γιά τά λειτουργικά βιβλία, δέν συμπεριλαμβανόταν ἡ ἀuthenticότητα ἑνός συγκεκριμένου ἔργου μέ τή σημερινή ἔννοια, παρά τίς συνεχεῖς προτροπές, ὅπως στό 9^ο κεφάλαιο τοῦ *Κανόνος τοῦ Ἁγίου Βενεδίκτου* [*Regula sancti Benedicti*], νά χρησιμοποιοῦνται μόνο τὰ ἀναγνώσματα “πού εἶναι ἔργα ὀνομαστῶν καί ὀρθοδόξων Πατέρων τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας” [*“quae a nominatis et orthodoxis catholicis Patribus factae sunt”*]¹¹. Ἐπιπλέον, τά χειρόγραφα ἀποδίδουν μέ εὐκολία τό ἴδιο ἀπόσπασμα σέ περισσότερα πρόσωπα, καί αὐτό ἔχει ὡς συνέπεια νά ἀποδοθοῦν στόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο συγγραφέα. Γι’αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο ὑπάρχει σωρεία ἔργων πού ἀποδίδονται στόν ἅγιο Ἰωάννη Χρυσόστομο. Πράγματι, ὅπως γράφει ὁ *Voicu*, “ἤδη ἀπό τό 421, σέ λιγότερο ἀπό δεκαπέντε χρόνια ἀπό τόν θάνατο τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, εἶχε ἐπέλθει ἀπό καιρό μιᾶ σύγχυση ἀνάμεσα σέ γνήσια καί νόθα ἔργα του”¹².

Πρέπει ἀκόμη νά σημειωθεῖ, ὅτι ἕνας μεγάλος ἀριθμός ἀπό τὰ κείμενα αὐτά διαδόθηκαν στά λατινικά, εἴτε ὡς μεταφράσεις ἀπό τά ἑλληνικά εἴτε ὡς ἔργα πού συνετέθησαν κατευθείαν στή γλώσσα αὐτή τῆς Δύσης¹³. Ἀπό τό σύνολο τῶν ἔργων στά λατινικά, ἔχει ιδιαίτερη σημασία ἡ λεγόμενη “*Συλλογή τῶν τριανταοχτώ λατινικῶν ὁμιλιῶν*” - πού τή γνώριζε ἤδη ἀπό τό 422 ὁ ἱ. Αὐγουστίνος -, στήν ὁποία βρίσκονται συγχρόνως νόθες καί ἀuthenticές ὁμιλίες¹⁴. Ἄς προστεθεῖ στή συλλογή αὐτή, μιᾶ συλλογή εἰκοσιοχτώ ὁμιλιῶν, ἀφρικανικῆς προέλευσης, ἀποτελούμενη ἀπό ἔργα καί μεταφράσεις

¹⁰ S. J. VOICU, *Giovanni Crisostomo (pseudo)*, 2224-2227.

¹¹ G. MORIN, *Les leçons apocryphes du Bréviaire romain*, in *Revue bénédictine* 8 (1891), 270-280· M. D. CHENU, *Auctor, actor, autor*, in *Archivum latinitatis medii aevi (Bulletin Du Cange)* 3 (1927), 81-86· ISIDORE DE VARENNE, *Conventiones. I. Auctoritas*, in *Archivum latinitatis medii aevi (Bulletin Du Cange)* 34 (1964), 101-124.

¹² S. J. VOICU, *Le prime traduzioni latine di Crisostomo*, 402.

¹³ Βλ. G. MORIN, *Étude sur une série de discours d'un évêque [de Naples?] du VIe siècle*, «*Revue Bénédictine*» 11 (1894) 385-402· I. G. MORIN, *Un essai d'autocritique*, «*Revue Bénédictine*» 12 (1895) 385-396· J.-P. BOUHOT, *La collection homilétique pseudo-chrysostomienne découverte par Dom Morin*, in «*Revue des études augustinienes*» 16 (1970) 139-146.

¹⁴ A. WILMART, *La collection des 38 homélies latines de saint Jean Chrysostome*, «*The Journal of Theological Studies*» 19 (1918) 305-327· S. J. VOICU, *Giovanni Crisostomo (Collezione latina)*, «*Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*», II, 2228.

ήδη γνωστές¹⁵. Σύμφωνα με μία μελέτη του *Leroy* – επί τη βάσει ενός κώδικα του 1435 πού θεωρείται ότι είναι φραγκισκανικής προέλευσης, αφού πρόκειται για τό τελευταίο κείμενο στό οποίο έχει αντιγραφεί μία όμιλία του φραγκισκανού αδελφού Μπερναρντίνου τής Σιένας [*Bernardino da Siena*] († 1444) – πρόκειται για μία συλλογή πού περιελάμβανε στό σύνολό της τουλάχιστον εξήντα όμιλίες, έτσι όπως παρουσιάζεται στό προαναφερθέν χειρόγραφο τής Βιέννης, μέρος τών όποιων αποτελούν οί προηγούμενες είκοσιοχτώ, στίς όποιες προστίθενται άλλες είκοσιδύο, πού αποδίδονται πιθανώς στόν ίδιο αφρικανό συγγραφέα πρό του 429¹⁶. Ένα έργο πού αποδίδεται όμοίως στόν Ιωάννη Χρυσόστομο, είναι τό *Opus imperfectum in Matthaëum* του δευτέρου μισού του 5^{ου} αιώνα¹⁷.

Ένώπιον τέτοιας υπεραφθονίας ψευδοχρυσοστομικών έργων, μένουμε κατά κάποιον τρόπο έμβρόντητοι, γνωρίζοντας όμως ότι ή ανάρμοστη απόδοση έργων σέ έναν συγκεκριμένο συγγραφέα, σημαίνει ότι ό συγγραφέας αυτός - στήν περίπτωση μας ό άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος - χαιρεί μεγάλης εκτίμησης· κανείς δέ θά σκεφτόταν νά αποδώσει έργα σέ έναν μοναχό ή επίσκοπο σχεδόν άσημο. Για νά δώσουμε ένα ζωντανό παράδειγμα, αν ένα συγκεκριμένο έργο τέχνης απόδειχτεί πλαστό, τό έν λόγω έργο υποτιμάται, ενω ταυτοχρόνως αποδεικνύεται ή σημασία του δημιουργού στόν όποιον αποδίδεται τό έργο. Θα λέγαμε δηλαδή ότι ή ίδια ή ύπαρξη πλαστών έργων, αποτελεί μία από τίς καλύτερες αποδείξεις για τό κύρος και τή φήμη ενός δημιουργού. Ο χρυσός παραχαράσσεται, όχι οί πέτρες!

Τό γεγονός λοιπόν ότι πολλά κείμενα αποδίδονται στόν άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο και ότι τά κείμενα αυτά είναι παρόντα σέ δέκα διαφορετικές ήμέρες του λειτουργικού έτους, στό μεταρρυθμισμένο από τον πάπα Ιννοκέντιο Γ' *Ευχολόγιο*, αποδεικνύει τό κύρος πού αποδιδόταν στόν άγιο αυτόν στους κόλπους τής λατινικής Έκκλησίας τών αρχών του 13^{ου} αιώνα. Αν αυτό έδω τό *Ευχολόγιο* - του όποιου πρωτεύων μάρτυρας σήμερα είναι εκείνο πού χρησιμοποιούσε ό Φραγκίσκος τής Ασίζης και τό όποιο φυλάσσεται στήν κωμόπολη τής Ούμβριας πλησίον του Πρωτομοναστηριού τής Αγίας Κλάρας -, αποτέλεσε μία από τίς σημαντικότερες συμβολές στήν πνευματική και πολιτιστική καλλιέργεια του Αγίου τής Ασίζης, πρέπει νά αναγνωρίσουμε ότι οί υπόλοιποι συγγραφείς στους όποιους αποδίδονται τά αναγνώσματα του *Ευχολογίου*

¹⁵ Πού πήρε τό όνομά της από τον κώδικα στόν όποιο περιέχεται: *Collectio Escorialensis*. βλ. *Patrologiae Latinae Supplementum* IV, 652-653.

¹⁶ F. J. LEROY, *Vingt-deux homélies africaines nouvelles attribuables à l'un des anonymes du Chrysostome latin (PLS 4)*, «Revue Bénédictine» 104 (1994) 123-147.

¹⁷ O F. W. SCHLATTER, *The Author of the Opus Imperfectum in Matthaëum*, «Vigiliae Christianae» 42 (1988) 264-275, αποδίδει τό έργο σέ κάποιον όνόματι *Anano*, ή *Anniano*, διάκονο μιās εξίσου άγνωστης *Celeda*. Αυτή ή άποψη διορθώθηκε από τον F. MALI, *Das "Opus imperfectum in Matthaëum" und sein Verhältnis zu den Matthäuskommentaren von Origenes und Hieronymus* (Innsbrucker theologische Studien, 34), Innsbruck – Wien 1991.

αὐτοῦ - ἀνάμεσα στους ὁποίους ξεχωρίζει ὁ Ἅγιος Ἰωάννης Χρυσόστομος -, ἄσκησαν ἕναν ρόλο “παιδαγωγῶ” γιὰ τόν Φραγκίσκο τῆς Ἀσίζης.

4. Θεματική συμφωνία

Συγκρίνοντας τά κείμενα τοῦ *Εὐχολογίου* πού ἀποδίδονται στόν ἅγιο Ἰωάννη Χρυσόστομο καί τά γραπτά τοῦ Φραγκίσκου τῆς Ἀσίζης, ὥστε νά ἐντοπίσουμε πιθανές ἐπιρροές τῶν πρώτων στή δεύτερα, ἰδιαίτερας προσοχῆς χρήζει τό πατερικό ἀνάγνωσμα τῆς Τετάρτης τῆς δεύτερης ἐβδομάδας τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, μετά τό εὐαγγελικό χωρίο ἀπό τό *Κατά Ματθαῖον* 20, 17 κ. ἐξ.

Κατά τήν ἑορτή αὐτή, στό *Breviarium sancti Francisci*, μετά τό εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα στό ὁποῖο ὁ Ἰησοῦς προαναγγέλει στους μαθητές του τόν θάνατό του στή Ἱεροσόλυμα, ἀκολουθεῖ ἕνα πατερικό ἀνάγνωσμα ἀπό τό *Opus imperfectum in Matthaem* πού ἀποδίδεται στόν ἅγιο Ἰωάννη Χρυσόστομο. Μετά τήν κατηγορηματική διατύπωση ὅτι ὅλη ἡ δόξα τοῦ Θεοῦ καί ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου ἔχει τεθεῖ στόν θάνατο τοῦ Χριστοῦ, ὁ συγγραφέας τοῦ κειμένου θεωρεῖ ὅτι ἀναφορικά μέ αὐτόν τόν σωτήριο θάνατο δέν ὑπάρχει τίποτα ἄλλο γιὰ τό ὁποῖο νά πρέπει νά δοξολογοῦμε περισσότερο τόν Θεό.

Τά ἀνωτέρω συναντοῦν ὁμοιότητες μέ ἕνα χωρίο τῆς λεγόμενης *Regula sine bulla* τοῦ Φραγκίσκου τῆς Ἀσίζης:

<i>Omilia sancti Iohannis os aurei</i>	<i>Regula sine bulla</i>
<i>Omnis gloria Dei et omnis salus hominum in Christi morte posita est. Nulla enim est res que amplius ad salutem hominum pertineat, quam mors ipsius. Nec est aliud aliquid, propter quod magis Deo gratias agere debeamus, quam propter mortem ipsius</i>	<i>Onipotens, altissime, sanctissime et summe Deus, Pater sancte et iuste, Domine rex celi et terre, propter te ipsum gratias agimus tibi [...] Et gratias agimus tibi, quia [...] per crucem et sanguinem et mortem ipsius nos captivos redimi voluisti</i>

Ὁ *Luigi Pellegrini*, ἀναφορικά μέ τήν ἰδιωματική ἔκφραση: “*propter te ipsum gratias agimus tibi*”, παραπέμπει στήν καθ’ ἡμέραν θεία λειτουργία τοῦ *Λειτουργικοῦ*, καί γιὰ τήν ἀκρίβεια στή *Δοξολογία*, στό χωρίο “*gratias agimus tibi propter magnam gloriam tuam*”¹⁸ [“*Σοὶ εὐχαριστοῦμεν διὰ τήν μεγάλην Σου δόξαν*”]. Ἀντιθέτως δέν γίνεται καμιά

¹⁸ FRANCISCUS ASSISIENSIS, *Regula non bullata*, στό FRANCESCO D'ASSISI, *Scritti. Testo latino e traduzione italiana*, Padova 2002, 298.

ἀναφορά ἐν προκειμένῳ, γιά παράδειγμα, ἀπό τούς *Giovanni Boccali*¹⁹, *Carlo Paolazzi*²⁰ ἢ στήν ἔκδοση μέ τά σχόλια τοῦ *Daniele Solvi*²¹.

Εἶναι βέβαιο, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ *Luigi Pellegrini*, ὅτι ὑπάρχει κάποια ὁμοιότητα μέ τόν δοξολογικό ὕμνο τῆς εὐχαριστιακῆς λειτουργίας. Πρέπει ὡστόσο νά ποῦμε ὅτι στό κείμενο αὐτό ὁ ὕμνος ἀναπέμπεται πρὸς τόν Θεό γιά τό μεγαλεῖο Του - “*propter magnam gloriam tuam*” -, ἐνῶ στόν ἅγιο Φραγκίσκο ὁ ὕμνος εἶναι πρὸς τόν Θεό, γιά τόν ἴδιο καί γιά τά ἴδια Του τά ἔργα, ἀνάμεσα στά ὁποῖα συγκαταλλέγεται καί ὁ λυτρωτικός θάνατος τοῦ Χριστοῦ. Στό σημεῖο αὐτό, λοιπόν, τό κείμενο τοῦ Ἁγίου τῆς Ἀσίζης εἶναι πῶς κοντά σ’ ἐκεῖνο πού ἀποδίδεται στόν Ἰωάννη Χρυσόστομο, ἀπό ἐκεῖνο τῆς *Δοξολογίας*.

Ὅπως ἔγραψε ὁ *Carlo Paolazzi* - δόκιμος φιλόλογος, πού μάλιστα τόν καιρό αὐτό ἀσχολεῖται μέ μιὰ καινούργια ἔκδοση τῶν γραπτῶν τοῦ Ἁγίου τῆς Ἀσίζης -, “τό πραγματικό πρόβλημα, στή συγκεκριμένη καθὼς καί σέ ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις παράλληλων θεμάτων ἢ δομῶν, εἶναι νά καταλάβεις κατά πόσο πρόκειται γιά ἀπλές ἀπηχήσεις, πού ὠρίμασαν στήν περιρρεούσα ἀτμόσφαιρα τῆς θεολογίας καί τῆς χριστιανικῆς μεσαιωνικῆς πνευματικότητας (ἐν συμπεράσματι, γιά ἓνα φαινόμενο *πολιτιστικῆς διαδραστηκότητας*) ἢ μᾶλλον γιά συγκεκριμένες ἐπινοήσεις ὑποβολῆς, πού μεταδόθηκαν ἀπό τόν ἓναν συγγραφέα στόν ἄλλον (στό πλαίσιο μιᾶς *διακειμενικότητας*, γιά νά χρησιμοποιοῦμε ἓναν ἄλλο σύγχρονο ὄρο)”²². Στήν περίπτωσή μας λοιπόν, εἶναι ἀναγκαῖο νά “ἐπιβεβαιώσουμε ἂν [...] πέρα ἀπό τά ἀμιγῶς παράλληλα θέματα καί δομές [...], μεσολαβεῖ ἐπίσης ἓνα σύστημα κειμενικῶν καί γλωσσικῶν συναφειῶν, ἱκανό νά στηρίξει μιάν ἄμεση ἐπιρροή” τοῦ κειμένου πού ἀποδίδεται στόν Ἰωάννη Χρυσόστομο, σέ ἐκεῖνο τοῦ Φραγκίσκου τῆς Ἀσίζης²³. Μοναχά “ὑπό τό φῶς τῆς μακρᾶς, σύνθετης ἀντιπαράθεσης ἀνάμεσα στά δύο κείμενα” μποροῦν νά διαφανοῦν “συγκεκριμένα δομικά καί θεματικά παράλληλα [πού] ἀποτελοῦν σύστημα, μέ ἓνα σημαντικό δίκτυο κειμενικῶν, μεταφορικῶν καί γλωσσικῶν ἀντιστοιχιῶν, πού φαίνονται νά ἀποδεικνύουν, πέρα ἀπό κάθε λογική ἀμφιβολία, τήν ὑπαρξή μιᾶς ἄμεσης, βαθειᾶς ἐπιρροῆς τοῦ πρώτου κειμένου στό δεύτερο”²⁴. Πέρα ἀπό αὐτά, εἶναι θεμιτό νά δοῦμε κατά πόσον πρόκειται γιά *διαδραστηκότητα* ἢ *διακειμενικότητα* γένους ἀπώτερη, προϊόν τῆς χρήσης ἐκφραστικῶν μέσων πού καθιερώθηκαν μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου σέ ἓνα συγκεκριμένο λογοτεχνικό

¹⁹ *Opuscula S. Francisci et Scripta S. Clarae Assisiensium*, veriis adnotationibus et indicibus cura et studio Ioannis M. Boccali ofm ornata (Pubblicazioni della Biblioteca Francescana Chiesa Nuova. Assisi, 1), Assisi 1978, 100.

²⁰ C. PAOLAZZI, *Introduzioni e note*, in *Fonti Francescane. Nuova edizione*, a cura di Ernesto Caroli, Editrici Francescane, Padova 2004, 85.

²¹ C. LEOPARDI (ἐπιμ.), *La letteratura francescana I. Francesco e Chiara d'Assisi*, Commento di D. Solvi, Milano 2004, 376.

²² C. PAOLAZZI, *L'itinerarium e Paradiso xxxiii: la verna bonaventuriana nel poema sacro*, «Studi Francescani», 97 (2000), 100.

²³ C. PAOLAZZI, *L'itinerarium e Paradiso xxxiii*, 101.

²⁴ C. PAOLAZZI, *L'itinerarium e Paradiso xxxiii*, p. 125.

εἶδος, ἢ πλησιέστερη, προϊόν τῆς γνώσης τοῦ συγκεκριμένου κειμένου ἀπό τόν συγγραφέα²⁵.

Λογαριάζοντας ὅλα τὰ παραπάνω, ἀπό τὰ συμφραζόμενα μπορούμε νά ἐξάγουμε ὡς συμπέρασμα ὅτι στή δική μας περίπτωση δέν πρόκειται γιά *διακειμενικότητα* - τουτέστιν κανονική παραπομπή -, ἢ *διαδραστικότητα*, ἀλλά γιά γιά μιά ἐννοιολογική συμφωνία σκέψης, πού μπορεῖ κατά κάποιον τρόπο νά ὀριστεῖ σάν μιά ἀπλή επίδραση τοῦ κειμένου πού ἀποδίδεται στόν Ἰωάννη Χρυσόστομο στό παράθεμα τῆς *Regula sine bulla*. Αὐτό δέν μειώνει τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀντιπαραβολῆς μας, ἀπεναντίας ἐπιβεβαιώνει ὅτι, ὅπως ἔχει δηλώσει ὁ *Raoul Manselli*, “ἡ καθημερινή τέλεση τοῦ ὄρθρου καί τῆς ὑπόλοιπης θείας λειτουργίας, ὅπως καί τῶν λοιπῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν, ὑπῆρξε ιδιαίτερης σημασίας γιά τήν καλλιέργεια μιᾶς μέτριας θεολογικῆς καί βιβλικῆς κουλτούρας, τόσο γιά τόν Ἅγιο ὅσο καί γιά τούς συντρόφους του”²⁶.

5. Ὁ ἅγιος Φραγκίσκος τῆς Ἀσίζης σάν τόν Ἰωάννη Χρυσόστομο: ἀπό τό γράμμα στό πνεῦμα

Ἄν θέλαμε νά ἐπισημαίναμε μιά κοινή πλευρά πού χαρακτηρίζει τὰ γραπτά τῶν δύο ἀγίων, αὐτό θά ἦταν ἡ διαρκῆς προσοχή κι ἀπό τούς δύο στό *γράμμα*, γιά νά συλλάβουν τό *πνεῦμα* πού περιέχεται μέσα του.

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, συνεχίζοντας τήν ἀντιοχειανή ἐρμηνευτική παράδοση, δίνει μεγάλη σημασία στό κείμενο, ὡς τόπου παρουσίας τοῦ πνεύματος· ἡ πνευματικότητά του τόν χαρακτηρίζει ὡς “τόν πιό ἐπιφανή ἐκπρόσωπο τῆς ἀντιοχειανῆς σχολῆς, ἡ ἐρμηνευτική μέθοδος τῆς ὁποίας βασίζεται στήν ἀκριβή ἐρμηνεία τῶν κειμένων”²⁷. Στό σημεῖο αὐτό, ὅπως καί σέ ὅλη τήν ἱεραποστολική του δράση, τό πρότυπο πρὸς τό ὁποῖο στρέφει ὅλη τήν ἀφοσίωση καί τόν θαυμασμό του εἶναι ὁ ἀπόστολος Παῦλος, καί αὐτό τονίστηκε στήν ἐξιστόρηση τοῦ βίου του, ἰδίως τοῦ λειτουργικοῦ. Πράγματι, στά λειτουργικά κείμενα τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης του - ἀπόντα ἀπό τό *Εὐχολόγιο* τοῦ Ἰννοκεντίου Γ’, ἀλλά παρόντα τήν 27^η Ἰανουαρίου στό μεταρρυθμισμένο *Εὐχολόγιο* τῆς συνόδου τοῦ Τριδέντου -, τὰ ἀναγνώσματα τοῦ ὄρθρου (πού χρησιμοποιήθηκαν μέχρι τή λειτουργική μεταρρύθμιση ἀπό τόν Παῦλο Στ’ μετά τή Β’ σύνοδο τοῦ Βατικανοῦ),

²⁵ Βλ. τὰ ὅσα γράφει, σχετικά μέ τόν *Bio* τοῦ ἀγίου Φραγκίσκου, ὁ E. PRINZIVALLI, *Un santo da leggere: Francesco d'Assisi nel percorso delle fonti agiografiche*, in *Francesco d'Assisi e il primo secolo di storia francescana* (Biblioteca Einaudi, 1), Torino 1997, 73.

²⁶ R. MANSELLI, *San Francesco d'Assisi* (Biblioteca di cultura, 182), Roma 1980, 125.

²⁷ A.-M. MALINGREY - S. ZINCONI, *Giovanni Crisostomo*, in *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, II, p. 2222. Βλ. ἐπίσης I. RAMELLI, *Giovanni Crisostomo e l'esegesi scritturale. Le scuole di Alessandria e di Antiochia e le polemiche con gli allegoristi pagani*, in *Giovanni Crisostomo. Oriente e Occidente tra IV e V secolo*. XXIII Incontro di studiosi dell'antichità cristiana (Roma, 6-8 maggio 2004) (*Studia Ephemeridis "Augustinianum"*, 93), Roma 2005, 121-161.

ἐξιστοροῦν μερικές πλευρές τῆς ζωῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου πού θεωροῦνται σημαντικές, καί καταλήγουν μεγαλύνοντας τήν παρρησία του:

*Multitudinem, pietatem ac splendorem concionum ceterorumque eius scriptorum, interpretandi etiam rationem, et inhærentem sententiæ sacrorum librorum explanationem omnes admirantur; dignumque existimant, cui Paulus apostolus, quem ille mirifice coluit, scribenti et prædicanti multa dictasse videatur.*²⁸

Αὐτή ἡ πλευρά τῆς ζωῆς καί τῆς σκέψης τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου, βρίσκει τήν κατάλληλη ἀναπαράστασή της σέ μιάν εἰκόνα ἑνός ἑλλητικοῦ χειρογράφου τῶν τελῶν τοῦ 10^{ου} αἰώνα, που φυλάσσεται στήν Ἀμβροσιανή Βιβλιοθήκη τοῦ Μιλάνου (*ms. A 172 sup*) καί περιέχει τά ἐρμηνευτικά σχόλια τοῦ Ἰωάννη Χρυσοστόμου στίς *Πρός Ρωμαίους* καί *Πρός Γαλάτας* ἐπιστολές²⁹. Στό χειρόγραφο αὐτό, στό φύλλο 263α, ὑπάρχει μιὰ μινιατιούρα πού καλύπτει ὁλόκληρη τή σελίδα, εἶναι μεταγενέστερη τῆς μεταγραφῆς τοῦ κειμένου καί τοποθετεῖται χρονικά στόν 12^ο αἰώνα. Ὁ *Cesare Pasini* τήν περιγράφει ὡς ἀκολούθως:

Ὁ σπουδαῖος ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως († 407), γνωστός γιά τό γοητευτικό κήρυγμά του πού τοῦ ἐξασφάλισε τόν τίτλο Χρυσόστομος (χρυσό-στόμα) [ἰτ. *Crisostomo*], ἐμφανίζεται στό κέντρο τῆς σκηνῆς, καθισμένος στόν θρόνο του, νά γράφει σέ μιὰ περγαμινή τήν ἀρχή τῶν ἐρμηνευτικῶν σχολίων του στήν *Πρός Ρωμαίους* ἐπιστολή: *Συνεχῶς ἀκούων ἀναγινωσκομένων τῶν ἐπιστολῶν τοῦ μακαρίου [Παύλου]*. Πίσω του, φύλακας καί ἐγγυητῆς τῶν γραφομένων, ἀπεικονίζεται ὁ Ἀπόστολος, ἐνῶ ἀπό τό πάνω μέρος κατεβαίνει ἡ ἐμπνευστική δύναμη τοῦ Χριστοῦ, σᾶν πλημμύρισμα πού ἐξέρχεται ἀπό τό χέρι Του καί φτάνει στόν ἱ. Χρυσόστομο. Ἀπό τήν περγαμινή διαχέεται ἕνα ρεῦμα ὕδατος, ἀπό τό ὁποῖο ξεδιψοῦν τά πέντε πρόσωπα πού ἀπεικονίζονται γονυκλινή καί, ἰδεατῶς, ὅλοι οἱ παρόντες³⁰.*

Στήν περγαμινή, λοιπόν, πού βρίσκεται στά χέρια τοῦ ἁγίου Ἰωάννη Χρυσοστόμου, ἀπεικονίζεται μιὰ θεόπνευστη ἐπιστολή, πού ἐκχέει ἕνα ρεῦμα ὕδατος ἀπό τό ὁποῖο μπορεῖ νά ξεδιψάσει κανεῖς. Λόγος ἀσφαλῶς θεόπνευστος, ὡστόσο ἔργο ἐξολοκλήρου ἀνθρώπινο, πού ἀποτελεῖ πηγὴ ζωῆς ὄχι κατά τό ὑλικό του στοιχεῖο, ἀλλά κατά τό πνεῦμα πού περιέχει.

Παρόμοια σημασία στό γράμμα τῶν Γραφῶν, γιά νά γίνει κατανοητό τό πνεῦμα τους, βρίσκουμε στόν ἁγ. Φραγκίσκο. Συχνά ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἅγιος τῆς Ἀσίζης

²⁸ M. SODI – A.M. TRIACCA (ἐπιμ.), *Breviarium Romanum. Editio Princeps (1568)*, (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini, 3), Città del Vaticano 1999, 737.

²⁹ R. E. CARTER, *Codices chrysostomici graeci. V. Codicum Italiae partem priorem*, Paris 1983.

* Ἑλληνικά στό πρωτότυπο [Σ. τ. μ.].

³⁰ *Codex. I tesori della Biblioteca Ambrosiana*, Rizzoli, Milano 2000, p. 38.

ἐπιθυμοῦσε μιά κατά γράμμα τήρηση τοῦ λόγου τοῦ Εὐαγγελίου, *sine glossa*, τουτέστιν ἄνευ σχολίων, ὥστε νά μπορεῖ νά ἐπισημαίνει σέ αὐτό τά χαρακτηριστικά σημεία τῆς ζωῆς του. Ὡστόσο, μέσω μιᾶς προσεκτικῆς ἀνάλυσης τῆς φραγκισκανικῆς ἱστορίας, καί κυρίως τῶν γραπτῶν τοῦ Ἁγίου, ὁ *André Vauchez* κατέληξε σέ ἕναν ἀκριβή ὅσο καί σημαντικό καθορισμό τοῦ ζητήματος· ὅτι δηλαδή γιά τόν ἅγ. Φραγκίσκο εἶναι σημαντικό νά ἀκολουθεῖ τό Εὐαγγέλιο κατά γράμμα, ἀλλά ὄχι - ὅπως πιστεύεται κοινῶς - γιά μιά σχολαστική τήρηση τῶν ἐντολῶν του, ἐπικεντρωμένη στίς λεπτομέρειες, ἀλλά γιά νά ζεῖ τό πνεῦμα τοῦ κειμένου³¹. Ὁ *Vauchez* διακρίνει σέ αὐτήν τήν “πνευματικῶς κατά γράμμα” τήρηση τοῦ Εὐαγγελίου, ἕνα ἀπό τά χαρακτηριστικά στοιχεῖα τῆς χριστιανικῆς ἐμπειρίας τοῦ Φραγκίσκου, μέ ἔκβαση ὅπως πρωτότυπη: μιά μοναδική ἰκανότητα σύνδεσης μιᾶς πολύ συγκεκριμένης εὐαγγελικῆς ταυτότητας μέ τήν ἀνοιχτή στάση συνάντησης διαφορετικῶν ἀνθρώπων καί ἀνάμιξής τους σέ μιά διαδικασία μετάνοιας, καί ὅλα αὐτά, ζώντας “σύμφωνα μέ τό παράδειγμα τοῦ Ἁγίου Εὐαγγελίου”.

Στήν παράλληλη αὐτή προσοχή στό γράμμα γιά νά προσληφθεῖ τό πνεῦμα, μπορούμε νά ἀναγνωρίσουμε ἕνα ἀπό τά σημεία ἐπαφῆς ἀνάμεσα στήν πνευματικότητα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου καί τοῦ Φραγκίσκου τῆς Ἀσίζης. Τό χαρακτηριστικό αὐτό σημεῖο μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποδείξουμε μιά μέθοδο ἐργασίας ἰκανή νά ἐνώνει ἐπιστημονική ἀκρίβεια - δηλαδή κριτική τοῦ κειμένου, φιλολογία, σημειολογία, ἱστορική καί κριτική μέθοδο -, καί πνευματικότητα. Μιά ἄποψη πού δέν ἀποτελεῖ ἀποκλειστικά μέθοδο σπουδῶν, ἀλλά εἶναι ριζωμένη στή στενή συναφεια ἀνάμεσα στό γράμμα καί τό πνεῦμα, ἡ ὁποία ἐσχάτως παραπέμπει στήν ἔνωση ἀνάμεσα στήν ἀνθρώπινη καί τή θεία φύση, πού πραγματοποιεῖται στήν Ἐνσάρκωση.

6. Angelo Clareno, στίς πηγές τῆς πνευματικότητας τοῦ ἁγ. Φραγκίσκου

Ἡ ἀνάστροφη πορεία πού ἐπιχειρήσαμε - ἀπό τόν ρόλο τῆς λειτουργίας στήν καλλιέργεια τοῦ ἁγ. Φραγκίσκου, στήν παρουσία σέ αὐτήν κειμένων πού ἀποδίδονται στόν Ἰωάννη Χρυσόστομο, τή σύγκριση τῶν κειμένων αὐτῶν μέ γραπτὰ τοῦ Ἁγίου τῆς Ἀσίζης, μέχρι καί τήν ἐπισήμανση χαρακτηριστικῶν ἀπόψεων τῆς σκέψης τῶν δύο συγγραφέων -, μοιάζει μέ τή γεωγραφική καί κυρίως τήν πολιτιστική διαδρομή ἑνός φραγκισκανοῦ μοναχοῦ τῶν τελῶν τοῦ 18ου αἰῶνα, δηλαδή τοῦ Ἀγγέλου Κλαρηνοῦ (*Angelo Clareno*).

³¹ A. VAUCHEZ, *François d'Assise entre littéralisme évangélique et renouveau spirituel*, «Frate Francesco d'Assisi». Atti del XXI Convegno internazionale (Assisi, 14-16 ottobre 1993) (Atti dei Convegni della Società internazionale di studi francescani - Centro interuniversitario di studi francescani. Nuova serie diretta da E. Menestò, 4), Spoleto 1994, 183-198· A. VAUCHEZ, *Francesco d'Assisi e gli ordini mendicanti* (Medioevo francescano. Saggi, 10), Assisi 2005, 3-14.

Παθιασμένος και ακούραστος υποστηρικτής του χαρίσματος του άγ. Φραγκίσκου, πού σύμφωνα με τον ίδιο τον Κλαρηνό εκφράζεται κυρίως στα *Γραπτά* του Αγίου Φραγκίσκου, κυρίως τον *Κανόνα [Regola]* πού ο ίδιος γνώριζε καλά, πηγαίνοντας στην Ελλάδα μπόρεσε να γνωρίσει τα έργα του ανατολικού μοναχισμού και να ανακαλύψει τη μεγάλη συμφωνία ανάμεσα σε όσα ανακάλυψε και τον *Κανόνα των Φραγκισκανών μοναχών* τον οποίο όμολογούσε³². Όταν δέ επέστρεψε στην ιταλική χερσόνησο και ήθελε να σχολιάσει τον *Φραγκισκανικό κανόνα*, φτάνοντας για παράδειγμα στο πέμπτο κεφάλαιο πού πραγματεύεται τα περί εργασίας, δέν μπορούσε να μή γράψει, με σαφή υπαινιγμό στους Πατέρες της Ανατολής: “Ο Άγιος Φραγκίσκος, στο κεφάλαιο αυτό του *Κανόνος*, δείχνει να έχει τό πνεύμα, τή σοφία και τή διδασκαλία των αγίων Αποστόλων και των ιερών Πατέρων”³³. Πηγαίνοντας στην Ανατολή, πράγματι, είχε βρει τήν πηγή μερικῶν πλευρῶν του *Κανόνος του Αγίου Φραγκίσκου*, ακριβῶς ὅπως κάποιος πού, ἀφοῦ ἤπινε νερό στην πεδιάδα, ανεβαίνει στο ὑπερκείμενο βουνό και βρίσκει τόν τόπο ἀπ’ ὅπου τό νερό ἐκεῖνο πηγάζει, ἄν καί δέ θά μπορούσε να δείξει μέσῳ ποιῶν υπογείων φλεβῶν τό νερό ἔφτασε μέχρι τήν κοιλάδα!

7. Ἐπίλογος

Ἄν ὁ Ἄγγελος Κλαρηνός ἀναγνώρισε στην Ανατολή τήν πηγή μερικῶν σημαντικῶν ἐννοιῶν του *Κανόνος του Αγίου Φραγκίσκου*, καί, ὅπως εἶδαμε, μέσῳ τῆς λειτουργίας ἡ μορφή του ἀγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου γίνεται οἰκεία στο Τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν, δέν ἐκπλήσσει τό γεγονός ὅτι βρίσκουμε παραπομπές του ἀγίου Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως σε πληθώρα γραπτῶν τῶν φραγκισκανῶν μοναχῶν, ὅπως του ἰδίου του Ἀγγέλου Κλαρηνοῦ, ὅπως καί του *Salimbene de Adam*, στο σημαντικό του *Χρονικό [Cronaca]*.

Μιά τέτοια χρήση τῆς σκέψης του Ἰωάννου Χρυσοστόμου, μᾶς ἐπιτρέπει να ἀναγνωρίσουμε ὄχι μόνο ἀπλές παραπομπές ἑνός συγγραφέα ἀνάμεσα σε ἄλλους, ἀλλά καί μιά κατά τό μᾶλλον καί ἤττον σαφή ἄρμονία μέ τόν πνευματικό καί θεολογικό κόσμο τῆς Ανατολῆς πού ἐκπροσωπεῖ ὁ ἱ. Χρυσόστομος. Ἔτσι λοιπόν γίνεται κατανοητό τό πῶς ὁ ἴδιος ὁ ἐλληνοβυζαντινός κόσμος ἔχει ἀπό νωρίς ἀναγνωρίσει σᾶν δικό του ἅγιο τόν Φραγκίσκο τῆς Ἀσίζης, σε σημείο να του ἔχει ἀφιερῶσει μίαν *ἀκολουθία**, πού περιέχεται σε ἕναν κώδικα του 15^{ου} αἰῶνα ἀλλά ἔχει συντεθεῖ προγενέστερα, στον ὁποῖο λέγεται ὅτι αὐτός, γεννημένος στή Δύση, πῆγε στην Ανατολή.

³² P. MESSA, *Le fonti patristiche negli scritti di Francesco di Assisi*, prefazione di G. Miccoli, Assisi 1999, 2006², 235.

³³ A. CLARENO, *Expositio super Regulam Fratrum Minorum*, ed. G. Boccali, introduzione F. Accrocca, trad. M. Bigaroni (Pubblicazioni della Biblioteca Franciscana Chiesa Nuova – Assisi, 7), Assisi 1994, 396.

* Στο πρωτότυπο *akolouthia* [Σ. τ. μ.].